

A lapp mutatónévmás-rendszer egy szegmense

kognitív szempontból

1. Az uráli névmásrendszerek egyszerű sémára épülnek: a) kérdő: (élő) *ki?*, (élettelen) *mi?*, b) személyes: (élő) *én, te, ő* stb., c) mutató: (élettelen, közeli, deiktikus) *ez*, (élettelen, távoli, deiktikus v. anaforikus) *az*. Már a magyar alapján is nyilvánvaló, hogy a mutatónévmási rendszer utóbbi csoportjában már több jelentésárnyalat lehet. A finnben például a deiktikus *tämä* 'ez' – *tuo* 'az' (proximális-disztális) pár mellett van egy külön anaforikus névmás is: *se* 'ez, az'. Közismert, hogy e téren a lappban mutatkozik a legnagyobb változatosság. Az északi nyelvjárásokban, amelyekben az irodalmi nyelv is alapul, nem kevesebb, mint öt mutatónévmás használatos: *dát* [*dāt*] 'ez (itt közvetlen közelben)', *diet* 'ez/az (itt/ott a beszélőtől kissé távolabb, a hallgatóhoz közelebb)', *duot* 'az (ott a beszélőtől és hallgatótól egyaránt távolabb)', *dot* [*dōt*] 'az amott (mindkettőtől igen távol)'. Ez a rendszer minden bizonnyal újabb keletű, és visszavezethető a fenti kettős rendszerre. Az ötödik névmás használata vagy anaforikus: *dat* [*dāt*] 'az' vagy hangsúlytalan helyzetben artikus funkciójú: 'a, az'. Minden mutatónévmásnak teljes ragozása van; egyes nyelvjárásokban az önálló (főnévi) és a jelzői paradigmák kicsit különbözhetnek (A délire vö. Hasselbrink 1981: 123–126.)

Legutóbb Kulonen (2005) foglalkozott az uráli nyelvek mutatónévmás-rendszerével, alkalmazva Diessel elveit.

2. **Mutatónévmás-rendszer.** Jelen dolgozatban a különböző lapp nyelvjárások névmási megfelelőit mutatom be a szótári anyag alapján. A legfontosabb mutatónévmások (b) és a nekik megfelelő rövid határozószók (a) a készülő lapp etimológiai szótár kézírata szerint (vö. Keresztes–Larsson 2004) a következők. [Míthogy forrásaim a lapp nyelvjárások legismertebb szótárai, illetve nyelvtanai, ezeket ezért nem részletezem az irodalomjegyzékben. A nyelvjárások rövidítései: N (= északi, Nielsen szerint), S (= déli), U (= umei), P (= pitei), L (= lulei), I (= inari), E (= keleti: kolta [Sammallahti–Mosnikoff], kildini [Kuruch], terlapp [Genetz, T. I. Itkonen]), nyj. (= nyelvjárasi), ir. (= irodalmi). A további rövidítésekre és forrásokra ld. Keresztes–Larsson 2004: 123–124.]

1. **dat** that, he, she (anaphorish) | az, ő (anaforikusan)

N *dāt* den, det, han, hun (Nielsen I/496), S *dih̄te, dahte* den, det; han, hun (Bergsland–Maggá 57, 63), U *dahta* der, die, das (Schlachter 27b), P *tat, taht, tahta* dieser, der (Halász 139), L *tat ~ tah* den, det, han, hon (Grundström 1089, 1833–1838), I *tot* es, er, sie (E. Itkonen 5090.), E *tōt* se (Sammallahti–Mosnikoff 126), *mādm* эрот (Kuruch 342). – FV origin: **te-* ~ **ti-* > PS **tē-* + DxPron/Redupl. ~ Fi *sii-nä, si-tä, si-llä* Ee *sii-n, sii-t* Md Ch. – Cf Lagercrantz 7672; T. I. Itkonen 583a; Genetz 52; Bereczki 1992: 76; UEW 513–515; SSA III/163; Sammallahti 1998: 236

2a. **dá** here | itt

N *dā* her (Nielsen I/459), **S** *daa* se her (Bergsland–Magga 54), **U** –, **P** –, **L** –, **I** *tāā* hier (E. Itkonen 4872.), **E** *tää* tässä (Sammallahti–Mosnikoff 130), *mā* на (Kuruch 340). – Formed, reduced: < *dāt* ~ Fi *tä-mä*, Ee *te-ma*, Md Ch Vy Zr Vg Os Hu. – Cf Lagercrantz 7754:2.; T. I. Itkonen –; Genetz 52; UEW 505; SSA III/347, 355; Sammallahti 1998: 236

2b. **dāt** this (here) | ez (itt)

N *dāt* den her (Nielsen I/496), **S** *daate* denne her, dette her (Bergsland–Magga 55), **U** *daahta* dieser hier (Schlachter 25a), **P** *tāt*, *tāht* dieser (Halász 140), **L** *tāt* denne, den, det här (Grundström 1089, 1833–1838), **I** *tāāt* dieser (E. Itkonen 4872.), **E** *tāt* tämä (Sammallahti–Mosnikoff 131, II/166), *mādma* этот, *mādm* этот (Kuruch 366). – PU pronominal stem **iä* + DxPron/Redupl. ~ Fi *tämä*, Ee *tema*, Md Ch Vy Vg Hu *té-tova* undecided, hesitating (really: hither and thither), Sm. – Cf Lagercrantz 7754.; T. I. Itkonen 574b; Genetz 52; Bereczki 1992: 74; UEW 513–515; SSA III/247, 335, 355; Sammallahti 1998: 237

3a. **die** there | ott

N *die* der, den der (Nielsen I/513), **S** –, **U** –, **P** –, **L** –, **I** *tie* da (E. Itkonen 4959.), **E** –. – Formed, reduced: < *diet*. – Cf Lagercrantz 7899:3.; T. I. Itkonen 586a; SSA III/355; Sammallahti 1998: 237

3b. **diet** that | az, ez

N *diet* den/det der (Nielsen I/520), **S** *doete* den, det der (nærmere deg) (Bergsland–Magga 64), **U** *dühta* jener (Schlachter 37a), **P** –, **L** *tuot* denne, den där borta (Grundström 1270), **I** *tie*-da (E. Itkonen 4959.), **E** *tiēt-aa* tämä (tässä) (Sammallahti–Mosnikoff 123, II/166), *medma* этот (Kuruch 366, 548). – Cf Lagercrantz 7899.; T. I. Itkonen 586a; UEW 513–5; SSA III/355; Sammallahti 1998: 238

4a. **do** (far) over there | ott igen messze

N *dō* der (langt) borte (Nielsen I/536), **U** –, **P** –, **L** –, **I** –, **E** –. – Formed, reduced: < *dot*. – Cf Lagercrantz 7940.; 7988:2.; T. I. Itkonen –; UEW 526–528

4b. **dot** that far away over there | az ott igen messze

N *dōt* den der langt borte (Nielsen I/568), **U** –, **P** *tūt*, *tūht* jener, der (Halász 147), **L** *tāt* den der (längst bort i rummet) (Grundström 1308), **I** –, **E** –. – Separated: < *duot*. – Cf Lagercrantz 7988.; T. I. Itkonen –; UEW 526–528

5a. **duo** over there | ott, amott

N *duo* der (borte) (Nielsen I/580), **S** –, **U** –, **P** –, **L** –, **I** *tuo* da (E. Itkonen 5164.), **E** –. – PU pronominal stem, reduced: < *duot*. – Cf Lagercrantz 7988:2., 7940; T. I. Itkonen –; Genetz 53; UEW 526; SSA III/327; Sammallahti 1998: 239

5b. **duot** that one over there | az, amaz

N *duot* den der borte (Nielsen I/598), **S** *dohte* den, det der borte (Bergsland–Magga 65), **U** *duohta* dieser dort (Schlachter 33b), **P** *tut*, *tuhta* jener, der (Halász 147), **L** *tuot* den där borta (Grundström 1270), **I** *tuot* jener, der da (E. Itkonen 5164.), **E** *tut* tuo (Sammallahti–Mosnikoff 129), *mydm* тот (Kuruch 359). – PU pronominal stem **to*- + DxPron/Redupl. ~ Fi *tuo*, Ee *too*, Md Ch Vy Zr Vg Os Hu *tova*, *túl*, Sm. – Cf Lagercrantz 7988.; T. I. Itkonen 622b; Genetz 53; Bereczki 1992: 78; UEW 526–7; SSA III/327; Sammallahti 1998: 239

A fenti adatokat a legfontosabb előfordulásai szerint a következő táblázatba foglalhatjuk:

Egyes sz.	proximális	mediális	mediális	disztális	anaforikus
nyj.	'ez (itt hozzám közel)'	'ez (hozzád közelebb)'	'az (távolabb mindkettőnkől)'	'amaz (igen távol)'	'az'; artikulus
ir.	<i>dát</i>	<i>diet</i>	<i>duot</i>	<i>dōt</i>	<i>dat</i>
N	<i>dāt</i>	<i>diet</i>	<i>duot</i>	<i>dōt</i>	<i>dāt</i>
S	<i>daate</i>		<i>doete</i>	<i>dohte</i>	<i>dih̄te</i>
U	<i>daahta</i>	<i>dūhta</i>	<i>duohta</i>		<i>dahta</i>
P	<i>tāt, tāht(a), tā</i>		<i>tut, tuhta</i>	<i>tūt, tūht</i>	<i>tat, taht(a)</i>
L	<i>tāt</i>	<i>tahta(k)</i>	<i>tuot</i>	<i>tāt</i>	<i>tat</i>
I	<i>tāāt</i>		<i>tuot</i>		<i>tot</i>
E	<i>tāt</i>	<i>tiet-aa</i>	<i>tut</i>		<i>tōt</i>
Kuruch	<i>māðm</i>		<i>myðm</i>		<i>məðma</i>
Genetz	<i>(TA) tādte</i>		<i>(TU) tudte</i>		<i>(T) tadte</i>

Többes sz.	proximális	mediális	mediális	disztális	anaforikus
nyj.	'ezek (hozzám közel)'	'ezek (hozzád közelebb)'	'azok (távolabb mindkettőnkől)'	'amazok (igen távol)'	'azok'; artikulus
ir.	<i>dāt</i>	<i>diet</i>	<i>duot</i>	<i>dōt</i>	<i>dat</i>
N	<i>dāk</i>	<i>diek</i>	<i>duok</i>	<i>dōk</i>	<i>dāk</i>
S	<i>daah</i>		<i>doeh</i>	<i>doh</i>	<i>dah</i>
U					
P	<i>tā'</i>		<i>tu', tuh(a)</i>		<i>ta', tah(a)</i>
L	<i>tā(ha)</i>	<i>tahka</i>	<i>duoh</i>	<i>tōh(a)</i>	<i>tah(a)</i>
I	<i>tāáh</i>		<i>tuoh</i>		<i>toh</i>
E	<i>tā(ä)k</i>	<i>tiek-aa</i>	<i>tu(u)k</i>		<i>tō(ō)k</i>
Kuruch	<i>mazk</i>		<i>myzk</i>		<i>məzk</i>
Genetz	<i>tāgke</i>		<i>tugke</i>		<i>tagke</i>

3. A mutató névmások és a megfelelő határozószók összefüggései. A lapp nyelvjárási rendszer az uráli **tV-* mutató névmástőre épül, a nominativus tőismétléssel keletkezett. Az egytagú tőből képezik általában a függő eseteket, így a többes nominativust is. A legtöbb nyelvjárásban eltér az egyes és a többes nominativus egymástól. Az északiban a többes nominativus viszont egybeesik az egyes nominativusszal: pl. *duot* 'az' (< **to+DxPron *tV*) = *duot* 'azok' (< **to+NxPl *t < *k*; vö. Nielsen *duok*). Az eredmény homonímia, amit a jelenlegi helyesírás már tükröz. A történeti elemzés azonban rávilágít a különböző szegmensekre.

4. Összefoglalás. Összegzésül megállapítható, hogy a lapp nyelvjárásokban főként az uráli *t*-kezdetű mutatónévmásoknak vannak deiktikus névmási folytatói. Az *n*-kezdetű és az egy magánhangzóból álló névmások nem maradtak meg névmási értékben, némelyik legfeljebb deiktikus határozószavak töveként funkcionál: *dá* 'itt', *die* 'itt/ott hozzád közelebb', *duo* 'ott', *dō* 'amott'. Természetes, hogy nincs rövid határozói alakja az anaforikus *dat* 'az, a' névmásnak. Hangsúlytalan artikulusként viszont a legtöbb nyelvjárásban ez is egyezik főszavával.

Megjegyzem, hogy az uráli *n*-kezdetű névmásoknak, amelyek a finnségi nyelvekben és a mordvinban a megfelelő *t*-kezdetűek szuppletív többes számú alakjaiként funkcionálnak, a lappban igen csekély nyomai vannak ilyen határozószavakban: *ná(vt) ~ nie(vt) ~ nu(vt)* 'így, úgy' < **nV*-tő + CxModal*-*ktā/ktä*. Véleményem szerint a rövidebb formák a toldalékok lekopásával keletkeztek. Egyáltalán nincs nyoma a PU **ce* mutatónévmásnak sem (vö. finn *se*, észt *see*, mdE *še*, M *šä*).

Az eredeti palatális-veláris dichotómiából a lapp külön életében lett szóhasadás folytán többretű rendszer. Véleményem szerint az emfatikus hosszúság egyfelől a közelség (proximalitás), másfelől a távolság (disztancia) kifejezésére szolgál: *dāt* [*dāt*] 'ez itt igen közel' ↔ *dot* [*dōt*] 'az ott igen távol'. (Ilyen különbség párosulhat a finn nyelvjárási mutatónévmásokhoz is: *tää* 'ez itt' ↔ *taa* 'az amott'). Ezek a névmások a **tä*- ↔ **to*- párra mennek vissza. Ami pedig köztük van, szóhasadással keletkezett, és a beszélő és a hallgató közötti távolság függvényei: *diet* 'ez itt/ott tőlem távolabb, hozzád közelebb' ↔ *duot* 'az mindkettőntől távolabb'. A **tä*-névmásból lett egyfelől a *dá*-t, másfelől a *die*-t is. Az első hangsúlyosan jelöli a beszélő és a tárgy közelségét, az utóbbi viszont a hallgató szemszögét is figyelembe veszi; a beszélő a partner helyébe képzeletben magát, ezért használja a közeli mutató névmástó változatát. (Ez ahhoz a jelenséghez hasonlít, amikor a finn kérdésre: *tuletko luokseni?* 'eljössz hozzám?' a válasz: *tulen* 'jövök'. A magyar ilyenkor inkább így válaszol: *megyek* [a mozgás irányát a saját szemszögéből jelzi, míg a finn beszélő a kérdezett személyéhez igazítja.]) A távolra mutató névmástó **to*-alakilag ugyancsak kettéhasadt: egyfelől *duo*-t 'az mindkettőntől távolabb', másfelől *do*-t 'amaz még távolabb, igen távol'.

Külön kell kitérnünk az anaforikus használatú *da*-t elemre. Hagyományosan ezt is a közeli mutató **tä*- (~ **te*- ~ **ti*-) tővel hozzák összefüggésbe (UEW 513, Bereczki 1992: 76). Sammallahti (1998: 236) viszont a közeli mutató névmásnak a finn-volgai korban kialakult **ti*-formájából indul ki, amelyből a lapp forma tökéletesen levezethető: őslapp **te* - > mai *da*-t [Nielsennél: *dāt*]. Megjegyzi, hogy a **ti*-megfelelője a finn *si-tä*, *sii-nä* stb. Ezt hagyományosan a *se* anaforikus mutatónévmás paradigmájába sorolják, a névmást viszont az uráli **ce*-folytatójának tartják. Ennek azonban semmi nyoma nincs a mai lappban. Sammallahti nem részletezi, de úgy értelmezhető, hogy a balti finnbén a paradigma két névmástó keveredése révén állt elő. Kulonen (2005: 210) a lapp *dat* névmást kérdőjellel a finn *se*, *si*-névmással egyetemben egy **te*- ~ **ti*-tővel hozza összefüggésbe. Eszerint a finn *si(i)*-változat lenne az elsődleges, az *e*-s formák pedig másodlagosak? Véleményem szerint egyik felvetés sem valószínű, de új megvilágításba próbálja helyezni a lapp anaforikus névmás eredetét. Magam inkább arra hajlok, hogy ez a névmás is szóhasadással keletkezett, és nincs köze a balti finn *se* névmáshoz. Igaz, hogy a két magánhangzónak (*ā* – *a*, Nielsennél: *ā* – *ā*) más-más a hangtani előzménye, de ez nem zárja ki egy korábbi szóhasadás lehetőségét. A hangsúlytalan *dat* magánhangzója mindig rövid, ezért alkalmas volt az anaforikus használatra, míg a *dāt* a nyújtható magánhangzók közé tartozik, ezért alkalmas a deixis kifejezésére.

A deiktikus rendszer tehát a lapp nyelvjárásokban a közös alapról külön-külön fejlődött és

terjedt ki, ugyanígy történhetett a többi uráli nyelvben is. Ezért az uráli alapnyelv mutatónévmás-rendszeréről ma sem tudunk mást mondani, mint amit Budenz idejében (a palatális-veláris oppozíció a proximális-disztális különbséget tartalmazza). Következésképpen az egyes rokon nyelvi eltérések fényében sem lehet egyéb, lehetőleg árnyalatokat rekonstruálni.

Irodalom

- BERECZKI, Gábor 1992, 1994: Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II., I. Studia Uralo-Altica 34, 35. Szeged.
- HALÁSZ Ignác 1896: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Svéd-lapp nyelv VI. MTA, Budapest.
- HASSELBRINK, Gustav 1981–1985: Südlappisches Wörterbuch I–III. SDFU C:4. Uppsala.
- KERESZTES László – LARSSON, Lars-Gunnar 2004: Lapp (számi) etimológiai szótár céljai és szerkesztési szempontjai. In: (Szerk. Csepregi Márta, Várady Eszter), Permiek, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára. Uralisztikai Tanulmányok 14. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 118–124.
- KULONEN, Ulla-Maija 2005: Mutató névmások az uráliban és grammatikalizációjuk. In: Oszkó Beatrix és Sipos Mária (szerk.): Uráli Grammatizáló (2003. szeptember 4–6.). Budapesti Uráli Műhely 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 207–213.
- LAKÓ György 1986: Chrestomathia Lapponica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SAMMALLAHTI, Pekka 1998: The Saami Languages. An Introduction. Davvi Girji OS, Kárášjohka.